

УДК 316.647.5

Довгополова О. А., д.филос.н.,
професор кафедри морського права
Одеської національної морської академії

Чи можливе правове втілення принципу толерантності?

У статті досліджується доцільність правового втілення принципу толерантності на прикладі історичних форм його правової реалізації. Проаналізовано зміст поняття толерантності в середньовічному канонічному праві, в англійських ранньомодерних документах, в політико-правовій думці XVIII-XIX ст., Декларації принципів толерантності 1995.

Ключові слова: толерантність, терпимість.

В статье исследуется целесообразность правового воплощения принципа толерантности на примере исторических форм его правовой реализации. Проанализировано содержание понятия толерантности в средневековом каноническом праве, в документах раннего нового времени в Англии, в политико-правовой мысли XVIII-XIX вв., в Декларации принципов толерантности 1995.

Ключевые слова: толерантность, терпимость.

The problem of advisability of the legal embodiment of Tolerance principle is revealed in the article on base of the historical examples of Tolerance's realization. The notion of Toleration in medieval canonical law, in English early modern documents, in political thought of XVIII-XIX c. and Declaration of the principles of Toleration is analyzed in article.

Key words: Tolerance, Indulgence.

Постановка проблеми. Здається, питання про правове втілення принципу толерантності є дивним після прийняття численних документів щодо віротерпимості та прав людини, після прийняття Декларації принципів толерантності ЮНЕСКО та затвердження світового дня толерантності. Можна згадати також слова П. Рікера, „Толерантність не може *не* бути пов'язаною з законом, якщо вона виводить своє поняття з взаємовідносин між правдою та справедливістю” [19, Р. 51].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Численні дослідники [1, 9, 17, 19, 20, 21] зверталися до різних форм правового втілення принципу толерантності – від фіксації його змісту в канонічному праві середніх віків (І. Бейжи) [11] та перших документів стосовно віротерпимості до правової реалізації толерантності в різних політичних традиціях (М. Уолцер) європейських країн. Автор цих рядків неодноразово звертався до проблеми правового оформлення принципу толерантності як в період нового часу, так і після прийняття Декларації принципів толерантності [3-7]. Треба зауважити, що проблема толерантності передусім розглядається в площині історико-філософського втілення. Існують дослідження саме на межі філософсько-правового знання – зокрема, можна згадати дослідження І. Галицького [1], присвячене толерантності в правовому житті сучасної України. При достатньо потужній увазі до проблеми вона продовжує залишатися відкритою. Як можливо правове втілення принципу толерантності? Чи толерантність можлива виключно в царині моралі? Чи маємо ми приймати додаткові документи з роз'ясненнями принципу толерантності?

Формулювання цілей статті, постановка завдання. На наш погляд, саме аналіз варіантів правової реалізації принципу толерантності дає нам можливість побачити хибні моменти сучасного теоретичного розуміння толерантності, а також

зробити припущення про можливо продуктивний спосіб існування принципу толерантності в сучасному світі. Цю мету ми здійснюватиме через звернення до історичних варіантів правового втілення принципу толерантності, а також до аналізу складних в правовому відношенні ситуацій в сучасній європейській практиці. Отже, об'єктом нашого дослідження є приклади правового втілення принципу толерантності в європейській практиці, а предметом — специфіка способу реалізації принципу толерантності в праві в загальному контексті існування міжнародно-правових документів з захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу. Середньовічне розуміння Толерантності було оформлене в цілісну політичну концепцію в канонічному праві XII—XIII ст. Епоха кодифікації канонічного права залишила нам дві основних збірки, що вони підсумували наробок в цій галузі за декілька століть. Біля 1140 був створений Декрет Граціяна — *Decretum Gratiani (Concordia Discordantium Canonum ac Primum de Iure Naturae et Constitutionis)* [16], сформований загалом на базі творів Отців Церкви, переважно Августина. В 1234 відбувся запис Декреталій Григорія IX — *Decretalium d. Gregorii Papae IX* [15]. Ці збірки містять пояснення щодо того, в яких ситуаціях злі дії можуть залишатися без покарання. Термін *tolerantia* використовується тут саме в цьому сенсі.

Підсумком декількох століть розвитку християнського канонічного права постала впевненість у тому, що внаслідок недосконалості людської природи ніколи не вдається уникнути появи у людей поганих устремлінь, але ніколи не вийде й інше — уникнути порушення миру в Церкві в процесі виправлення злого. В цьому зв'язку кодифікатори канонічного права впорядкували існуючи уявлення про те, які саме прояви зла можуть бути залишені без покарання з ціллю зберегти мир та спокій у церкві? Які прояви зла можуть бути сприйняті з терпінням? В руслі коментувань згаданих збірок було опрацьоване юридичне поняття Толерантності. Основою розподілу об'єктів по шкалі Терпимості (яке зло можна терпіти, а яке необхідно знищити без права апеляції) служать інтереси християнського світу.

Коментатор Раймонд з Пен'яфорту в своїй *Summa de iure canonico* (біля 1222/1223) наводить чітку дефініцію Толерантності як попуску утримання від покарання зла. В створеному ним переліку дій, щодо яких здійснюється потурання, знаходять своє місце як законні діяння, так і ті, що не зовсім суголосні нормам християнської поведінки. Він підкреслює, що можливість припущення дій виникає в трьох випадках: перший — коли дія не заборонена законом; другий — коли припускається щось таке, що не суголосне правилам (це так званий абсолютний дозвіл, що звільнює від гріха); та третій — ситуація попуску малому злу з ціллю уникнути більшого. Саме цей, третій, останній варіант, що має назву *permissio comparativa* й постає позначеним розглядуваним поняттям Толерантності. Цей варіант не звільняє від гріха, але позбавляє покарання [11, Р. 369—370]. Раймонд з Пен'яфорту — не єдиний представник правової думки середньовіччя, що він розглядав Толерантність як *permissio comparativa*. І.П. Бейчи, зокрема, віднайшов подібні трактування в трудах Іоанна Андріє (Joannes Andreae), що розмежував три типи Толерантності: *permissio simplex* — „дозвіл простий”, просте утримання від покарання злих дій; *permissio tollens impedimentum* — „дозвіл, що піднімає перепони”, що він зобов'язує Церков стримувати людей в намаганні діяти проти зла в окремих питаннях; *permissio praestans iuvamen* — „дозвіл вищої підтримки”, що вимагав від Церкви активно сприяти проявам певних

поганих дій [11, Р. 370].

І.П. Бейчи, аналізуючи поняття Толерантності, що воно представлене канонічним правом, підкреслює, що, по-перше, Толерантність направлена на зло. Середньовічні компілятори та коментатори зовсім не припускають, що дурна сутність Терпимого явища заперечується чи пробачається, — вони мають на увазі тільки те, що певні дії залишаються поза покаранням [11, Р. 370]. По-друге, Толерантність використовувалась з ціллю перешкодити появі більшого зла. І.П. Бейчи в своєму дослідженні середньовічного розуміння Толерантності наводить формулу Толерантності, що зустрічається в юридичній літературі — *Minus malum toleratur ut maius tollatur*. Менше зло Терпимо, більше — знищуємо. Отже, Толерантність постає результатом зважування імовірностей подальшого розвитку подій — інколи відмова від припинення певних дурних дій допомагає перешкодити появі більших зол.

З терен канонічного права толерантність вибралася в ранньомодерні часи, коли отримала втілення в численних документах з віротерпимості. Тут логічно згадати дарування Толерантності Ризи магістром Лівонського ордену Вальтером фон Плеттенбергом (1525), і Аугсбурзький релігійний мир (1555), і Варшавський пакт (1573), і Нантський едикт Генріха IV Наваррського (1598), і Акт релігійної Толерантності, прийнятий в Меріленді (1649), і Едикт о Толерантності (Toleranzpatent) імператора Йосифа II (1781), і акти Французької революції (починаючи з Декларації прав людини та громадянина 1789), та багато інших документів та теоретичних розробок.

Автор цих рядків неодноразово звертався в цьому контексті до досвіду Англії, яка в ранньомодерні часи здобула багатий досвід як теоретичного (Дж. Локк), так і правового втілення принципу толерантності. Значимим постає той факт, що в політико-правових документах вказаної доби синонімами постають поняття *Indulgence* та *Toleration*. Королі династії Стюартів другої половини XVII ст. видали цілу низку *Declarations of Indulgence*, тобто декларацій попуску, потурання, в яких намагалися придати різним християнським конфесіям (в першу чергу, католицькій) законний статус в англіканській Англії [12, 13]. Назва таких документів краще за будь-які теоретичні викладки демонструє, яким чином сприймалися об'єкти, що підпадали під дію Толерантності. Надання конфесіям права на існування зовсім не мислилося тут як визнання їхньої рівноцінності (що є необхідною складовою теперішнього розуміння Толерантності), існування спільної моральної основи всіх релігій тощо. Ні, це саме попуск — публічна відмова він знищення неприйнятного явища..

Зазвичай витоки сучасного сенсу поняття толерантності знаходять у політичних деклараціях доби Великої Французької революції, що визріли на міцному підґрунті філософії Просвітництва. Описи природи політичної влади в роботах Руссо, міркування про толерантність Вольтера та Дідро створили ту ментальну конфігурацію, в контексті якої були сформульовані основні положення прав людини, що вони загалом актуальні й до сьогодні.

Толерантність в контексті французької просвітницької думки починає розумітись як дзеркальна опозиція нетерпимості. Релігійні переслідування — це погано, отже, терпимість, навпаки, добре. Релігійні переслідування базуються на невігластві та нерозумінні факту другорядності відмінностей між людьми. Ось показова фраза Дідро про сутність нетерпимості: „Священик нетерпимий вже за своїм становищем: він перетворив би свій культ на ніщо, якщо б визнав, що й інші культу приємні богам” [2]. Отже, якщо ти не визнаєш рівної істинності усіх релігій, ти однозначно

нетерпимий. Терпимим можна стати, тільки якщо ти щиро відкинеш сутність своїх переконань як другорядне. До цієї тези ми ще повернемося.

Другим внеском великого та жахливого XVIII ст. в сучасний зміст поняття толерантності є синонімія понять прав людини та толерантності. Той факт, що саме Декларація прав людини та громадянина 1789 р. відкриває добу модерної толерантності, зараз майже аксіома. Документ насправді фіксує новий вимір відносин між конфесіями — проблеми, яка вже декілька століть описувалась поняттям толерантності (Tolerantia, Toleration, Indulgence). Проблема тут постає не в контексті милості правителя, що може рівною мірою бути толерантним чи не толерантним, а в ракурсі *права* людини вільно відправляти обраний нею культ та декларувати свої переконання в будь-якій сфері. Тут формується уявлення про універсальну основу усіх людських переконань та другорядність відмінностей — отже, розуміння власної недосконалості змушує нас визнавати право іншого на відстоювання його переконань, нам незрозумілих. Це щось на кшталт визнання права на помилку.

Але в текстах славних документів Французької революції слово „толерантність” не використовується. І не дивно — отже йдеться не про толерантність, а про права людини. Ми включаємо Декларацію прав людини та громадянина в історію толерантності, бо документ описує принципи правового регулювання сфери, що традиційно була парафією толерантності. Але ж тут ми маємо уявну додатковість — Декларація не продовжує традиції західноєвропейської толерантності, а просто описує інший феномен. Якщо ми звернемося до дуже близьких за часом документів, присвячених толерантності (наприклад, Toleranz patent імператора Йосифа II, 1781 р.), ми побачимо той самий підхід, що й в описаних англійських документах XVII ст. — імператор дає згоду на існування того, що йому не подобається, та чітко описує, в яких межах толероване може існувати.

Отже, внеском доби Просвітництва та Революції до сучасного змісту поняття толерантності постає описання толерантності як негативного відповідника нетерпимості та синонімізація понять толерантності та прав людини. Творці правових документів доби Революції не доклали зусиль до такого переосмислення толерантності, вони переймалися максимально універсальним описанням прав людини. Але ідеологія лібералізму, що розквітла наступного століття, зробила за попередників цей крок, максимально наблизивши таку інтерпретацію толерантності, яка представлена в Декларації принципів толерантності ЮНЕСКО.

Свого розквіту поняття толерантності в його сучасному розумінні досягло в XIX ст., у теорії лібералізму. Напевно, найвідомішим теоретиком толерантності став Дж.С. Мілль, перу якого належить яскрава апологія індивідуалізму, людського розуму та критика нетерпимості. Толерантність в його теорії постає синонімом свободи, тобто Мілль доводить лінію Просвітництва до логічного завершення, подолавши певний песимізм своїх попередників переконливою вірою в прогрес та перемогу розуму. Попри те, що людська історія переобтяжена дурницями — ми рухаємося у слухному керунку, долаючи помилки та забобони за допомогою розуму. Мілль вірить в здатність людства виправляти свої помилки, встановлюючи розумні погляди та розумну поведінку [18]. Така позиція може здаватись наївною, але тільки з висоти історичного досвіду XX — початку XXI ст. Дев'ятнадцяте століття, століття швидкого технічного розвитку та переможної ходи демократії, мало цілковите право щиро вірити в краще майбутнє людства і в те, що сліпа нетерпимість є тільки пережитком темного минулого, яке ми поступово виштовхуємо

з нашого життя. Досвід та дискусія (будь-яка основа переконань, окрім розуму, відкидається) є найкращими шляхами подолання будь-якої нетерпимості.

Той сенс поняття толерантності, що ми бачимо у Мілля, дуже привабливий (бо дає надію та гордість), але й відразу розкриває свої слабкі місця. Пошуки виходу з *практичної* ситуації (в теорії все дуже зграбно) розкривають неминучість втрати власних переконань під час демонстрації толерантності в ліберальному розумінні. В есеї „Про свободу”, до речі, є дуже показовий пасаж: „Великі письменники, що їм світ зобов'язаний релігійною терпимістю, визначали свободу совісті як невід'ємне право. Але на практиці релігійна свобода навряд чи реалізується, окрім тих випадків, коли люди байдужі до релігії та не хочуть засмучувати свій спокій теологічними сварками” [18]. Ось він — ключовий момент: толерантність в ліберальному сенсі може існувати саме в вимірі байдужості. Мілля сподівався, що це минеться, і люди знайдуть істину шляхом раціональних спорів та накопичення досвіду. Але нас зараз цікавить не імовірне майбутнє людства, а еволюція поняття толерантності, що була прискорена встановленням ліберальної системи цінностей.

Після Другої світової війни поняття толерантності нібито увійшло у нову фазу розвитку. В річичі прийняття Загальної декларації прав людини та низки міжнародно-правових документів в її розвиток сформувалося розуміння толерантності на базі інтерпретації універсальних прав людини. Друга половина ХХ ст. завдяки оформленню мультикультуралістської настанови інтерпретує толерантність як гармонію у розмаїтті. Саме таке визначення ми бачимо в Декларації про принципи толерантності ЮНЕСКО 1995. Індивідуальність кожного цінується, але визнається цінність мирного співіснування між людьми.

В основі міжнародно-правових документів опиняється саме західне розуміння Терпимості, вироблене в річичі розвитку європейського лібералізму ХІХ ст. Ідея прогресу людства, можливого за умови досягнення консенсусу в ході відкритих та щирих дискусій, постала тим „фреймом”, в якому обґрунтовувалось утилітарне призначення Толерантності — на основі реалізації індивідуальної свободи та особистісної своєрідності побудувати економічно та політично розвинуту державу, що зважає на інтереси всіх. В цьому сенсі Терпимість постає мірою розумного пристосування до інтересів Інших, впевненості в можливості заради досягнення загального благополуччя приборкати людську природу системою раціонально обґрунтованих законів. Передбачуваність людської природи, упевненість в спільній основі інтересів різних людей були основою ліберального розуміння Терпимості. Вся цитадель знання тих, хто вірив у прогрес, була підірвана ще в 1914. Вже роздуми Фрейда щодо вражаючого „руйнування ілюзій” після 1914 змусили подивитись на історію людства зовсім не як на розумно організований еволюційний процес, що тільки внаслідок безглузких випадковостей переривається війнами та ірраціональними виплесками агресії. Кошмар другої світової війни розсіяв залишки ліберальних ілюзій на порох. Хрестоматійними вже стали слова Жоржа Батая про те, що образ людства є віднині невід'ємним від газової камери. Після Освенциму ми вже не зможемо вірити в те, що мирна та поважна дискусія неминуче приведе нас до істини. Втрачені ілюзії, нудота, віднині невід'ємно пов'язана із самим образом людства (Батай), жах нісенітної негвамовної смерті — все це зробило вшановану з часів Просвітництва ідею прогресу вартою гіркої усмішки. Долю прогресу розділило поняття Терпимості. Нагадаю в цьому зв'язку епізод з роману Е.М. Ремарка „Земля Обітована”. Герой роману з подивом чує, як

у нью-йоркському готелі „Ель-Марокко” музикант співає німецькі та віденські пісні, незважаючи на те, що США з Німеччиною та Австрією знаходяться у стані війни (йде 1944 рік). Людині, що чудом вирвалася з пекла європейської війни, видовище здається нереальним: „Для будь-кого, хто був свідком, як в Європі поняття Терпимості із шляхетного прапору минулого століття перетворилося на зневажливу лайку сьогодні, все це здавалося дивовижним оазисом, що набуваєш в пустині в час втрачених надій”.

В цьому контексті й постає дивним продовжуване життя лібералістського поняття Толерантності в міжнародно-правових документах та філософсько-правових деклараціях. Хто визначив правильність розуміння Толерантності? Декларування необхідності загальної згоди між способами життя виглядають фарисейськими на тлі відсилань до єдино правильного трактування поняття Терпимості, коли остання набуває рис прокрустова ложа, зняряддя насильства, що розкроює світ за своїми мірками.

Треба завважити, що трактування поняття Толерантності в ключі західно-європейських буржуазних цінностей чревате не тільки звинуваченнями на адресу агресивного Західного світу, але й примітивізацією можливостей реалізації Терпимості – розумне пояснення принципів взаємовідносин між людьми нібито здатне примирити всі точки зору, а все, що в розумне не вкладається, то „від лукавого”. В якості прикладу подібного підходу можна навести книгу В. Цапліна „Дивна цивілізація”, в якій міститься розділ „Міфи терпимості та „власної” думки” [10, С. 191–208]. В якості епіграфу до розділу автор використовує слова Паскаля: „ніщо так не потурає пороку, як надмірна поблажливість”. В інтерпретації Цапліна відмінності думок, до яких „міфи” сучасної цивілізації закликають відноситись з Терпимістю, насправді є слідством розповсюдженого права на... невігластво. Толерантність для автора асоціюється виключно з Терпимістю до невігластва, агресивної глухості та забобонів, що є, за його думкою, злочином. Всі проблеми людства автор виводить не з незводимості один до одного різних способів життя (що не можуть не стикатись між собою), а з Терпимості до невігластва: (скористаюся мовою оригіналу) „Агрессивное невежество и не воспитанная способность к адекватному мышлению – следствия крайне йнеразвитости мышления, и должно приравняться к серьёзным порокам взрослых людей или рассматриваться как клиническое проявление слабости со всеми вытекающими отсюда **правовыми** последствиями. Понимание этой истины – необходимое условие предотвращения причин социальных трагедий, большинства конфликтов и геноцида” [10, С. 195]. Ні більше, ні менше – щоб не було конфліктів та проблем, необхідно просто примусити всіх мислити *правильно*. Як приклад злочинної Терпимості до невігластва В. Цаплін наводить „думку” Артура Жозефа де Габіно (орфографія В. Цапліна), що вона породила фашизм. Якщо б твір про нерівність людських рас був розцінений вірно, тобто як систематизація безглуздя та помилок [10, С. 197–198], ніякого фашизму не виникло б. Автор кидає обвинувачення в Терпимості й Нюрнберзьким суддям, що вони не розуміли, що було головним злом – отже потрібно було засудити агресивне невігластво та „думку” („мнение”). „Невежество судей Нюрнберга отражает масштабы и зловещие последствия Культуры Неадекватности и Терпимости к предрассудкам” [10, С. 201]. В річищі подальших міркувань кристалізується простий спосіб запобігання конфліктів – необхідно створити механізм оцінки ідеї, що клав би край хибним думкам, поки вони не отримали б широкого розповсюдження. „Для этого на стадии перехода к социальной глобализации может быть организована специальная группа в рамках

уже существуючого надгосударственного органа – ООН, наприклад. Эта группа, условно её назовём Высшим Координационным Советом, должна обладать правом оценки любых социальных идей в **последней инстанции**. Высший Координационный Совет должен быть наделён правом выносить **жесткие** суждения о вероятных трагических социальных последствиях некоторых идей, относительно которых существует такое подозрение” [10, С. 203–204]. Ось так просто – треба викоренити хибні думки, та все буде добре. Просто правильну інстанцію на чолі всього світу поставити треба.

Можна було б сказати, що подібні квазінаукові міркування самі є плодом невігластва та нерозуміння сутності незводимості один до одного різнобарвних способів розуміння світу та людських культур. Проте ми не можемо визнати подібні трактування неіснуючими – внаслідок практичного характеру принципу толерантності його дослідника повинні цікавити саме „популярні” інтерпретації. Можна було б навести сотні прикладів подібних міркувань – будь-хто зацікавлений, раз закинувши неводу до простору Інтернету в пошуках найбільш розповсюджених трактувань принципу терпимості, отримає багатий врожай. В цьому контексті необхідно бачити зв'язок між „офіційним” міжнародно-правовим розумінням толерантності [14, 1.1] та суб'єктивними інтерпретаціями, подібними наведеній. Визнано міжнародним співтовариством трактування поняття терпимості також відсилає нас до „правильного розуміння” сутності взаємовідносин між різними картинами світу. В варіанті доведення до логічного кінця подібного трактування отримуємо концепцію толерантності В. Цапліна.

Корисне та необхідне поняття Толерантності в сучасному його трактуванні перетворюється на дещо слабко придатне до використання в практичній діяльності та навіть здатне викликати агресивні реакції на свою адресу. На мій погляд, складнощі виникають завдяки змішуванню смислів понять толерантності та прийняття, емпатії, консенсусу. В цій ситуації на одне й теж поняття „навішуються” додаткові терміни, особливої нужди в яких просто немає.

Висновки. Говорячи про можливість використання принципу толерантності в праві, ми даремно звернулися як до історичних прикладів використання поняття в праві, так і до проєктів його використання в сучасній думці. Ми навмисно звернулися до одіозного прикладу на кшталт проєкту Цапліна. Толерантність може ставати прокрустовим ложем. Саме якщо використовувати це поняття в правовому річизі. Отже, в такому випадку ми маємо звертатися до єдино правильного розуміння толерантності в варіанті європейського просвітництва. Кожен окремий випадок, що потребує толерантності, має розглядатися окремо та розв'язуватися на базі ретельного вивчення проблеми. Можливо, саме правове втілення принципу толерантності пішло у минуле в момент прийняття основних документів з прав людини в другій половині ХХ ст. Саме дотримання вимог згаданих документів робить звертання до толерантності непотрібним. Отже, популярність проблеми толерантності, можливо, вказує на більш широкий контекст неможливості належним чином реалізувати саме основні норми, викладені в документах з прав людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Галицький І. Толерантність у правовому житті сучасної України. – Одеса: Фенікс, 2012. – 144 с.
2. Дидро Д. О терпимості [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://philosophy.allru.net/perv278.html>.

3. Довгополова О.А. Міркування щодо долі толерантності в сучасному європейському досвіді // Актуальні проблеми європейської інтеграції. Збірник статей з питань європейської інтеграції та права: Вип. восьмий / За ред. Д. Ягунова. — Одеса: Фенікс, 2012. — С. 85-95.
4. Довгополова О.А. Экономический патриотизм как основание веротерпимости (извлечение из английского опыта второй половины XVII века) // Проблеми втілення свободи совісті в діяльності національно-релігійних меншин в сучасній Україні. — Вип. 9. — Одеса: ФОП Фрідман О.С., 2011. — С. 42—51.
5. Довгополова О.А. Людина в праві раннього нового часу (досвід аналізу Декларацій толерантності XVII ст.) // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 3—5 грудня 2010 року). — Львів: Галицький друкар, 2010. — С. 201—209.
6. Довгополова О.А. Дифузія поняття толерантності в сучасній антропологічній ситуації // Тези міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Людина». Львів, 15—16 квітня 2010 р. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2010. — С. 11—14. [Електронний ресурс. Режим доступу http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/tezy_dkl_2010.pdf]
7. Довгополова О.А. Истина, толерантность и диалог в современной культуре // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. — 2009. — Том 10. Вип. 4. — СПб.: Изд-во РХГА, 2009. — С. 208—217.
8. Локк Дж. Опыт о веротерпимости // Локк Дж. Сочинения: В 3 т. — М.: Мысль, 1988. — Т. 3. — С. 66—91.
9. Уолцер М. О терпимости. — М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. — 160 с.
10. Цаплин В. Странная цивилизация. — М.: Астраль, 2006. — 640 с.
11. Bejczy I. Tolerantia: A Medieval Concept // Journal of the History of Ideas. — July 1997. — Volume 58, Number 3. — P. 365—384.
12. Declaration of Indulgence of King James II, April 4, 1687. // English Historical Documents, 1660—1714. Edited by A. Browning. — London: Eyre&Spottiwode, 1953. — P. 399—400.
13. Declaration of Indulgence of King James II, April 27, 1688. // English Historical Documents, 1660—1714. Edited by A. Browning. — London: Eyre&Spottiwode, 1953. — P. 400.
14. Declaration of principles on Tolerance, adopted by the General Conference of UNESCO at its twenty-eight session. — Paris, UNESCO, 1995.
15. Decretalium d. Gregorii Papae IX [Електронний ресурс] — The Latin Library. — Режим доступу: <http://www.thelatinlibrary.com/gregory.html>.
16. Decretum Gratiani [Електронний ресурс] — The Jacobite Heritage. — Режим доступу: <http://mdz.bib-bvb.de/digbib/gratian/text>.
17. Gray J. The virtues of toleration. (acceptance versus approval as liberal political concepts) // National Review. — October 5, 1992.
18. Mill Jh.S. On Liberty [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.utilitarianism.com/ol/one.html>
19. Ricoeur P. Tolerance, Rights and the Law // Diogenes — 1996. — № 176. — Vol. 44/4. — P. 51—52.
20. Waterlot G. Human Rights and the Fate of Tolerance // Diogenes — 1996. — № 176. — Vol. 44/4. — P. 53—70.
21. Yovel Y. Tolerance as Grace and as Rightful Recognition // Social Research. — Volume 65. — No. 4 (Winter 1998).